
04. Latin i Norge fra middelalder til nytid*

Espen Karlsen

Dette kapittelet gir et overblikk over latinens historie og bruksområder i Norge både før og etter reformasjonen.

Kapittelet tar først for seg latin i middelalderen, for så å inkludere en ekskurs om boksamlingen i domkapittelet i Nidaros ved middelalderens slutt. I norsk sammenheng var dette en viktig boksamling. De påfallende manglene ved et inventar fra den tiden diskuteres. Her blandes trykt og håndskrevet. Åpenbare manglende titler som bør ha eksistert i domkapittelet, diskuteres. Videre fremhever kapittelen den sterke kontinuiteten fra middelalderens latinbruk gjennom den etterreformatoriske æra, via katedralskolene frem til den tidlige fasen av universitetet i Christiania på 1800-tallet. I tillegg er det tatt med en oversikt over hvilke språk Danmark-Norge brukte i diplomatiet.

* Jeg vil takke førstearkivar Tor Weidling for grundige kommentarer og for å gi meg en oversikt over latinskspråklige dokumenter i *Danmark-Norges traktater 1–12* (red. Laursen & Christiansen 1912–1948). Oversikten omfatter også *Diplomatarium Norvegicum* (DN) og det elektroniske *Diplomatarium Danicum* (<http://diplomatarium.dk/>).

Latin fra 1000-tallet til reformasjonstiden

Latin ble etablert som både talespråk og skriftspråk i Norge under kristningsprosessen og i århundrene som fulgte. Innenfor middelalderkirken ble latin brukt både i liturgi, som administrasjonsspråk og som talt språk.¹ Latinen fulgte derfor den romersk-katolske kirkes utbredelse. I tidlig middelalder (500–1000) spredde det latinske språket seg til områder utenfor det gamle Romerriket, til Tyskland, Böhmen, Polen, Ungarn, Slovenia og Kroatia, og til Skandinavia. I Skandinavia kom Danmark og Norge under latinsk innflytelse omtrent samtidig, og til sist Sverige. De første kjente pavebrevene sendt til Danmark og Norge er begge fra pave Alexander II (1061–1072) (DN XVII, 1). Det første danske diplom fra 1085, Knud den helliges gavebrev til domkirken i Lund (DD, 1. række, andet bind, nr. 21), er på latin.

Latinsk språk og alfabet dannet grunnlaget for en adskillig mer avansert bok- og dokumentkultur enn det runealfabetet hadde vært bærer av, og Norge ble integrert i det katolske Europa. En kirkelig overnasjonal organisasjon forutsatte bruk av skrift på en måte som ikke hadde vært nødvendig i Norge (Skandinavia) tidligere. Kirkens krav til latinbruk ble styrende også i Norge.

I tillegg til kirkens latinbruk kommer kongemaktens behov for å bruke latin blant annet i kontakt med utlandet. Flere av kongene var selv mer eller mindre latinkyndige. Et tidlig eksempel

1 For en mer utførlig fremstilling av latin (og gresk) i Norge, se Karlsen (under utg. 2017). Denne fremstillingen henger sammen med den og kan leses i sammenheng, men med noen overlappinger.

er Olav Kyrre (regjerte 1067–1093), som ifølge Symeon av Durham (virksom ca. 1090–1129) selv assisterte presten ved messen og selv brukte de hellige bøker (Arnold 1885, 203). Han nevner det i forbindelse med Turgot av Durham (ca. 1050–1115), som kom til Norge på Olavs tid. Turgot rømte fra fangenskap i England etter normannerne erobring i 1066 og oppholdt seg hos Olav Kyrre. Turgot reiste tilbake i 1074 og ble senere biskop i Skottland.²

Disse opplysningene passer godt med hva bevarte rester av liturgiske bøker fra 1000-tallet forteller. De tidligste sannsynlige lokale produktene i det liturgiske materialet stammer fra tredje fjerdedel av 1000-tallet (Karlsen 2003, 66–67; Karlsen 2013d, 218–219), altså tiden rundt Turgots besøk i Norge.³

Gode eksempler på bruk av latin i norsk kontakt med fremmede makter, har vi i dokumenter fra slutten av 1200-tallet. Fra 1280-årene vedrørende den norske sendemann i London, Alv av Tornberg (død 1290) (f. eks. DN XVII, 318 og 321). Han blir kalt *nuncius et procurator* (i engelske dokumenter *comes Norwegie*, sml. Byerly & Byerly 1977, numrene 1980, 1990, 2008 og 2010). Det samme gjelder dokumenter fra Audun Huggleikssons (død 1302) tid som sendemann i Paris i 1290-årene (sml. RN 2). Latin var ikke bare vesentlig i kommunikasjonen med vestlige kongedømmer, men også Russland kommuniserte med de skandinaviske kongedømmene på

- 2 Turgot er kjent for sitt vita over dronning Margaret av Skottland, som døde i 1093 (*Vita Margaretae Scotiae reginae*).
- 3 Bagges (2002, 26) verk om bokens ankomst i Norge gir inntrykk av at bokkulturen i Norge begynte først på 1100-tallet.

latin både skriftlig og muntlig på 1300-tallet og i århundrene som fulgte. Et eksempel er en avtale sluttet mellom Håkon, sendebud fra kong Magnus Eriksson, og biskop Moisej av Novgorod 3. juni 1326 (DN VIII, nr. 80 = RN IV, nr. 416; tekst og oversettelse hos Vandvik 1946). Også innenfor Skandinavia ble latin brukt i traktater mellom kongedømmene, for eksempel i en traktat mellom Norge og Danmark inngått i København 1308 (DN IX, 81), og mellom Norge og Sverige i Oslo 1310 (DD, 2. rekke, VI nr. 228; RN III, 659). Det svenske riksrådet skrev til det norske på latin i 1321 (DN VII, 95). Den diplomatiske latinbruken ble gradvis redusert for Norges del, og fra 1537 kom København til å dominere helt og holdent som hovedstad i unionen.

Latinen bet seg fast i den katolske kirke i Norge. Den kontakten prester og ikke-geistlige hadde med Roma, fortsatte frem til reformasjonen. Biskopene fortsatte å reise til Roma for å hente palliet, og de betalte sine avgifter til pavestolen frem til reformasjonen. Geistlige og lekfolk fortsatte å legge saker frem for pavestolen, selv om saksmengden ser ut til å være mindre for Norges del de siste årtiene før reformasjonen. Det kunne være spørsmål om dispensasjon eller absolusjon for alvorlige forhold. Kontakten med pavestolen er dokumentert i de forskjellige bindene av DN (bind 17 med undertittelen *Romerske Oldbreve* går frem til etter reformasjonen). De fleste dokumentene består av petisjoner fra Norge med en innvilgelse fra pavestolen lagt til etter teksten fra Norge. Et ferskt tilskudd er dokumenter fra det pavelige penitentiariat (Jørgensen & Saletnich 2004), med dokumenter fra perioden 1438–1531. Disse tekstene består av petisjoner til det pavelige penitentiariat med inn-

vilgelse på slutten. De er ofte brutalt forkortede, ikke bare ved sløyfingen av faste formler.

Et inntrykk av latinlærdom på Island og i Norge i 1200-tallets slutt og til litt utpå 1300-tallet får man i islendingen Laurentius' saga (*Laurentius saga biskups*), kapitlene 15 og 16 (Grímsdóttir 1998, 253–255). Laurentius (1267–1331/32) var biskop på Holar i tiden 1324–1331. Sagaen er sannsynligvis skrevet av Laurentius' venn Einarr Hafliðason (1307–93). Sagaen gir inntrykk ikke bare av en latinlærd fremtidig biskop på besøk i Norge på slutten av 1200-tallet, men også en latinlærd krets rundt kongen. I Håkon V Magnussons følge var det en lærd mann, Åke, som holdt en lang tale på latin for så å avslutte den på gammelnorsk. Kongen svarte med en lang tale på latin som også ble avsluttet på gammelnorsk.

Bergensbiskopenes brevveksling fra første halvdel av 1300-tallet inneholder adskillig tekst hvor latin og gammelnorsk veksler i samme dokument. Andelen latinske brev i de tre bergensbiskopenes brevveksling er høy, men den daler, særlig hos den siste av de tre biskopene (Berulfsen 1948, 319). Det samme gjelder situasjonen i dokumenter fra selve erkebispetet i senmiddelalderen (Berg 2013). Økende bruk av folkespråk er ikke et særnorsk fenomen i senmiddelalderen (Lindberg 1993, 42).

En doktoravhandling fra 2013 (Berg) studerer språk i dokumenter fra selve erkebispetet i tiden 1458–1537. Miljøet ved erkebispetet var flerspråklig med skandinavisk, latin og lavtysk (Berg 2013, 150). Dokumentene er preget av språkblanding. Deler av teksten i et skandinavisk dokument kunne være på latin; det kunne være latinske lånord; eller latinske ord med latinske bøyningsendel-

ser i en skandinavisk setning. Dette kan kalles kodeveksling (Berg 2013, 153). Man låner inn ord man mangler, fra det fremmede språket og benytter det uten å tilpasse det morfologisk. I brev fra erkebispe-setet var flere passasjer skrevet på latin (om ikke hele brevet), særlig til geistlige, mens verdslige brev ofte bare har dateringer på latin. Latinen ser ut til å ha hatt en identitetsskapende funksjon innen geistligheten. Under Olav Engelbrektsson, den siste katolske erkebiskopen i Nidaros (1522–1537), var det færre latinske brev enn tidligere. Situasjonen ved middelalderens slutt var at geistligheten hadde et godt grep om latinen skriftlig så vel som muntlig, mens verdslige brevskrivere mer brukte folkespråk.

ill. 1 *Breviaria ad usum ritumque sacrosancte Nidrosiensis ecclesie*. Trykt i Paris 1519. (Foto: Nasjonalbiblioteket)

En viktig hendelse ved slutten av middelalderen er utgivelsen av to trykk til bruk over hele Norge i 1519. Det er *Breviarium Nidrosiense* og *Missale Nidrosiense* (Gjerløw 1986). Dette var første gang man tok i bruk boktrykkerkunsten fra norsk hold. Missalet er en enhetlig messebok til bruk i kirkene, og den andre en håndbok som den enkelte prest skulle forholde seg til når han gjennomførte de syv tidsbestemte liturgiske seremoniene gjennom døgnet. Liturgiske bøker som disse var påkrevet i middelalderkirken. Ifølge en forordning av erkebiskop Eiliv fra 1320 skulle prester som innehadde en kirke i Nidaros bispedømme, ha et breviarium etter fem år i tjeneste (Karlsen 2013c, 34–35). De skulle også ha et missale til messen. Nidaros-breviarieret [iii. 1] ble trykt i Paris av Jean Kerbriant og Jean Biennaise under overoppsyn av Hans Reff (Rev), erkebiskopens sekretær, og er et av de fineste parisiske breviarier fra denne tiden (Nielsen 1919, xxxi; Gjerløw 1986, 57). *Missale Nidrosiense* (København 1519; Poul Reff)⁴ har vært regnet som det eneste betydelige danske trykket før 1550 ved siden av *Missale Hafniense* (København 1510; Matthæus Brandis) (Nielsen 1919, xxxii). Innholdsmessig oppsummerer de to Nidaros-trykkene sammensatte liturgiske tradisjoner og inneholder enkelte tekster fra den angelsaksiske kirken som ellers gikk av bruk i England etter 1066. De inneholder også spesifikke Nidaros-tekster som er blitt til gjennom århundrene. I Vatikanbiblioteket finnes et eksemplar av et trykt *Pontificale Romanum* (Venezia 1510; Lucantonio de Giunta) med

⁴ Poul Reff var bror av Hans Reff, erkebiskopens sekretær.

håndskrevne bidrag for selve Nidaros, også med angelsaksiske innslag med røtter tilbake til 1000-tallet (Gjerløw, under forberedelse). Et *pontificale* var en liturgisk håndbok for biskoper og følgelig en uvanlig bok sammenlignet med *breviarium* og *missale*.

Det liturgiske innholdet i disse bøkene røper en kontinuitet fra misjonstiden frem til reformasjonstiden. Den angelsaksiske kirke satte et langvarig preg på Nidaros-liturgien, helt frem til de to trykkene fra 1519.

Et latinsk bibliotek i reformasjonstidens Trondheim

Lite er kjent om biblioteker i Norge under reformasjonstiden. Det finnes et inventar over bøker i domkapittelets bibliotek i Trondheim som er tatt opp i 1550-årene. Frem til reformasjonen bør erkebispe-setet ha hatt en av landets viktigste boksamlinger. Nidaros er kjent for olavslitteraturen og er blitt kalt «arnestad og verkstad for olavslitteraturen» (Mortensen & Mundal 2003; se videre denne artikkelen for en oversikt over materialet). Inventaret er nylig grundig diskutert av Ivar Berg (2016).⁵ Det omfatter 97 verker i 87 bind. Ingen av disse eksemplarene har latt seg identifisere med sikkerhet i dag, men fragmenter kan eksistere i Riksarkivet og andre steder (se nedenfor om Sallust). Inventaret inneholder en rekke latinske titler,

.....

5 Inventaret er kjent i norsk bokhistorie (sml. de generelle fremstillingene ved Holm-Olsen 1990, 131, og Bagge 2002, 78–79) og er diskutert av blant andre Johnsen (1908, 90–93). Det er først utgitt i DN XII, 673, opptrykt av Dybdahl (2002) og nylig nyutgitt av Berg (2016, 31–34). Jeg tar et forbehold om at inventaret ikke omfatter hele samlingen, som kan ha vært oppstilt i forskjellige rom. En boksamling var ikke nødvendigvis en enkel fysisk enhet (se diskusjonene om plassering av bøker i senmiddelalderlige engelske samlinger i Gameson 2006).

noen av nyere dato og åpenbart trykte, mens andre er gamle middelalderbøker, deriblant noen som er omtalt i tidligere kilder, for eksempel et par bind av kanonisk rett som sannsynligvis er de samme som erkebiskop Henrik Kalteisen leverte tilbake til domkapittelet da han forlot landet rundt hundre år tidligere (Karlsen 2013c, 35–36). Det er påfallende at inventaret ikke dokumenterer sentral norsk latinlitteratur fra 1100-tallet som man kunne forvente i domkapittelets bibliotek, for eksempel *Passio Olavi*, som ble til i Trondheim på erkebiskop Øysteins tid, eller Theodoricus Monachus' *Historia de antiquitate regum Norwagiensium*, som var dedisert til den samme Øystein.⁶ Norrøn litteratur knyttet til Nidaros glimrer også ved sitt fravær.

En opplysning hos presten Peder Claussøn Friis (1545–1614) kan forklare denne påfallende mangelen i inventaret. Årsaken kan være en dramatisk hendelse i 1537. Ødeleggelsen av bøker i domkapittelet begynte ifølge Peder Claussøn Friis allerede ved selve reformasjonen (Storm 1881, 350–351; sml. Rian 2014, 90–91),⁷ da bøker fra domkapittelet i Nidaros ble brent på kirkegården utenfor (det samme skjedde i Stavanger). Friis' kilde er sannsynligvis hans lærer Jon Simonsson (1512–1575), som var i erkebiskop Olav Engelbrektssons tjeneste i det minste frem til 1536 (Hamre, 1986, 90–92).⁸

- 6 Tekstvitner fra Norge til disse tekstene finnes ikke. De bevarte manuskriptene er alle blitt til utenfor Norge (Karlsen 2013d, 217, med fotnote 14).
- 7 Den relevante passasjen er sitert *in extenso* i Øystein Rians bidrag til denne boken.
- 8 Gustav Storm mente at det bokbålet som Peder Claussøn Friis forteller fant sted utenfor Nidarosdomen i 1537 (Storm 1881, 91), neppe var historisk (opplysningen ble gjentatt av Torfæus 1711, 1: 197, med Friis som sannsynlig kilde).

Friis' opplysning om bokbålet ved Nidarosdomen i 1537 kan forklare dette fraværet av tekster som ble til ved erkestolen. Øystein Rian ser bokbålet som et innslag av dansk sensur i Norge og mener at den danske kongen ønsket å utslette minnet om Norge som selvstendig stat. Det er lite trolig at man ved domkapittelet ville ha skuslet bort olavslitteraturen og annet som angikk erkebispesetet før reformasjonen.⁹

En annen forklaring på manglene kan være en bybrann i 1531 som rammet Nidarosdomen (Lange 1856, 213), og som kan ha gått ut over det nærliggende domkapittelets bøker.

Inventaret dekker imidlertid både katolsk liturgi og kanonisk rett. Noe av sistnevnte kategori kan være identisk med bøker erkebiskop Henrik Kalteisen leverte tilbake til domkapittelet rundt hundre år tidligere.¹⁰ Det var kanskje viktigere å utslette minnet om Norge som stat enn katolske bøker som ikke lenger var relevante. Inventaret inneholder dessuten nyere humanistisk litteratur. Et eksempel er den italienske grammatikeren Niccolò Perottis (1429–1480) *Cornucopiae* («Overflødigshornet»), trykt første gang i 1489 og en bestselger som kom i mange opplag i den tidlige boktrykker-

9 Brann kunne være en forklaring, men det er klart at man i Nidaros hadde et forråd av eldre litteratur frem mot reformasjonen. Det er dokumentert i de to liturgiske bøkene trykt 1519 som inneholder mye eldre materiale. Dessuten er flere eksemplarer av *Missale Nidrosiense* bundet med gjenbrukt pergament, særlig fra 1100-tallet (se for eksempel Edwards 2013, 340, med plansje 1–2), men også fra 900-tallet. Man regner med at disse bøkene ble bundet inn lokalt. Man har blant annet benyttet pergament fra liturgiske bøker av høy kvalitet og i stort format fra 1100-tallet.

10 Arne Odd Johnsen (1939, 34–35) regner med at inventaret tar med enkelte bøker som fantes i Nidaros alt på 1100-tallet.

perioden), som viser at renessansegrammatikken kom til Trondheim. Den nyplatoniske filosofen Marsilio Ficino (1433–1499) og Erasmus av Rotterdams (ca. 1466–1536) *Adagia* er andre gode eksempler. Klassikertekster som Vergil og Tacitus nevnes også, sistnevnte sikkert i trykt utgave (Berg 2016, 15). Sallusts (ca. 86–35 f.Kr.) skrift om krigen mot numiderkongen Jugurtha (ca. 160–104 f.Kr.) kan derimot være et manuskript fra 1200-tallet det fortsatt finnes fragmenter av i Riksarkivet (Karlsen 2013a, 15).¹¹ Manuskriptet (NRA norrøne fragmenter 93, 1–14) fra 1200-tallet ble gjenbrukt til innbinding av regnskaper i årene 1621–1632, mest sannsynlig i lenskanselliet i erkebispegården, hvor også domkapittelet holdt til middelalderen. Dette manuskriptet var overveiende sannsynlig i Trondheim på den tid da inventaret ble til.

Det må tas et forbehold om inventaret dekker en hel samling, da det ikke fremgår om inventaret gjelder bøker oppstilt på et bestemt sted i bygningen eller samtlige bøker i domkapittelet. Det gir et kikkhull inn i domkapittelets boksamling i Nidaros kort tid etter reformasjonen, men som kilde til middelalderens boksamling er det mangelfullt.

1500-tallet og tiden frem til 1650–60 var den perioden da man flittigst gjenbrakte gamle pergamentbøker til innbindingsformål. Majoriteten av disse bøkene var på latin. Dette er en skjebne som kan ha rammet flere av pergamentbøkene som er omtalt i inventaret.

11 Det er den eneste bevarte fysiske rest av antikk hedensk romersk litteratur benyttet i Norge i middelalderen som er kjent i dag.

Papirbøkene kan ha gått tapt på annen måte, ettersom papir ikke var like velegnet til innbindingsformål.

Fra reformasjonstiden frem til cirka 1850

Ved Københavns universitet, som fra grunnleggelsen i 1477 var ment å være for både Danmark og Norge, gjorde humanismen sin inn-treden rundt 1520.¹²

Middelaldergrammatikken *Doctrinale* av Alexander de Villa Dei hadde dominert middelalderens språkundervisning, men ble avskaffet etter ordre fra kong Christian II. De skolastiske lærebøkene led samme skjebne. «Nye» forfattere som kom inn, var blant andre Terents, Vergil, Cicero, samt Det gamle og nye testamente (Lausten 1991, 67–68). I København begynte man med undervisning i gresk i 1521, som det første lærestedet i Skandinavia, og samme år ble greske typer brukt i trykk i Danmark for første gang. I skolen i Trondheim annonserte erkedegnen Sigvard Simonsson undervisning i gresk og hebraisk i 1564 (Nicolaysen 1858, 175; Kolsrud 1962, 82),¹³ og Oslo-humanisten Halvard Gunnarsson gav i 1599 ut en lærebok i kristendom med firedobbel parallelltekst (dansk, latin, gresk og hebraisk).

12 Københavns universitet ser ikke ut til å ha tiltrukket seg studenter fra Norge i begynnelsen (Kolsrud 1962, 47).

13 Svensken Petrus Jonæ Helsingus lærte grunnleggende gresk og hebraisk i Trondheim 1559–1660 (Kolsrud 1962, 82). Læreboken i hebraisk var av den kjente kartografen Sebastian Münster (1489–1552), mens den greske var av en nederlandsk humanist, Nicolus Clenardus (Kleynaerts) (1495–ca. 1542).

Hovedinteressen i den evangeliske lærde skolen etter reformasjonen i Norge samlet seg rundt latinstudiet, som fikk fem hele skoledager i uken gjennom fire klasser. Latinen var ikke bare det viktigste skolefaget, men selve undervisningsspråket, og i de høyere klassene fikk elevene kun lov til å snakke latin sammen. Skriftlig og talt latin holdt seg i lærde miljøer i Norge i det minste frem til cirka 1850. Reformasjonen førte til en reduksjon av bruk av latin i messen, men språket holdt stand i messen særlig på store høytider frem til 1680-årene (Fæhn 1994, 44 og 62–63), da dansk overtok helt. Dansk dominerte også som administrasjonsspråk, men latinen styrket sin posisjon som lærdomsspråk. Mange forfattere uttrykte seg lettere i en del emner på latin, og sensurmyndighetene var mindre skeptisk til latinske tekster som henvendte seg til en lærd befolkningsgruppe (Helander 2005, 24–28). Offisiell bruk av latin finner man i prestenes og lærernes troskapseder til lensherrene (fra 1660: amtmennene), som forble på latin på 1600- og 1700-tallet (Finne-Grønn 1918).

I reformasjonstiden var det ikke bare latin som ble sett på som klassisk språk. Også kunnskaper i gresk og hebraisk ble utbredt blant de geistlige og andre med utdanning. I 1548 ankom den danske geistlige Frants Berg i Oslo, og han ble sentral i dannelsen av en krets av lærde latinforfattere kalt Oslo-humanistene (Ekrem 1995, 70–73). Man kan særlig nevne svigersønnen Jens Nielsson (1538–1600), som etterfulgte ham som biskop, og sarpingen Halvard Gunnarsson (ca. 1550–1608), lektor ved skolen i Oslo. Halvard Gunnarsson var utdannet i Rostock, Wittenberg og København og skrev lærebøker til bruk i skolen i Oslo, blant annet *Chronicon regum Norvegiæ* («De norske kongers krønike») på elegiske disticha

(Rostock 1606), samt en verdenskrønike på heksameter. Kretsen benyttet ikke latinen bare til lærebøker, men også til leilighetsdiktning. Denne norske latinlitteraturen ble trykt utenlands.

Fra reformasjonen av og fremover pleier man å benytte termen *nylatin*, skjønt den ikke øyeblikkelig representerer et radikalt brudd med middelalderlatin. «Middelalderlige» trekk finner man fortsatt på 1700- og 1800-tallet. Likevel førte renessansehumanismen til at en mer klassiserende latin dukker opp i tekstene. I et brev fra biskop Hoskuld av Stavanger til biskop Olav av Bergen kort tid før reformasjonen (1532) siteres Horats og Vergil (DN XXII, 220). Oslo-humanistene benyttet gjerne det antikke *templum* istedenfor *ecclesia* om kirke. I klassisk latin benyttes adjektivet *divus* («guddommelig») særlig om romerske keisere som var blitt apoteosert etter sin død. På 1500-tallet benyttet det innimellom for *sanctus*, det vanlige epitet for en helgen i middelalderen (f. eks. Halvard Gunnarsson, *Chronicon regum Norvegiæ*, l. 1600 (= Ekrem 1992, 214) om *divus Halvardus*). Betegnelsen *superintendens* (superintendent, «oppsynsmann»), et substantivert presens partisipp, erstatter den tradisjonelle termen «biskop» (latin: *episcopus*, fra gresk) etter reformasjonen (Imsen & Winge 1999, 50–51), men ordet er eldre enn reformasjonen og forekommer for eksempel om biskop i svensk 1400-tallslatin (Kraggerud 2011). Tittelen gikk helt av bruk rundt 1700.

Et viktig skille gjelder diplomatiet og valg av språk i kontakten landene imellom, et emne som har fått liten oppmerksomhet i faglitteraturen hva Norge angår. I høymiddelalderen kan latin sies å være diplomatiets språk. Når de norske kongene henvendte seg til utenlandske fyrster, og når de inngikk traktater, ble dokumentene

skrevet på latin. På 1300-tallet ble kontakten med hansaen og de nordtyske fyrstene stadig viktigere. Litt etter midten av 1300-tallet måtte latinen vike, og tysk ble hovedspråket i forbindelsen mellom disse.¹⁴ I kontakten med de to andre nordiske kongerikene var det morsmålet man som oftest brukte. Fra 1376 var Norge i kongefelleskap med Danmark, og i 1397 ble den nordiske Kalmarunionen opprettet. Dette medførte at den diplomatiske kontakten med utlandet ble fjernere. Mye av kontakten ble ivaretatt av kongene, og de satt i Danmark. I 1532 sendte det norske riksrådet, som var samlet i Oslo, et brev på elegant latin til keiser Karl V (DN VIII, 670). Det er et eksempel i det bevarte materialet på et utenrikspolitisk utspill fra norsk hold. Etter at reformasjonen førte til bortfall av et norsk riksråd og erkebispeembetet, var Danmark enerådende på dette området.

Fra 1523 var det to kansellier i Danmark. Danske kanselli hadde ansvaret for danske og skandinaviske saker, det vil si administrasjon av kongerikene Danmark og Norge, og dertil forbindelsen med Sverige (Johannessen, Kolsrud & Mangset 1992, 46). Tyske kanselli fikk ansvaret for administrasjonen av Slesvig og Holstein, og fikk dertil mesteparten av utenrikssakene fra 1523. Etter 1660 kom alle utenrikssaker under Tyske kanselli.¹⁵

Etter at Gustav Vasa i 1523 etablerte sitt svenske kongedømme,

14 Det meste av det følgende er sammenstilt av Tor Weidling på grunnlag av *Danmark-Norges Traktater 1523–1750* [Laursen & Christiansen 1907–1949], samt de danske og norske diplomatariene. Jeg vil rette en hjertelig takk til Weidling.

15 Betegnelsene skyldes at det var ett system for kongerikene og ett system for Slesvig og Holstein.

ble forholdet til Sverige av stor betydning. Av vital interesse var også forholdet til det tyske riket med den tysk-romerske keiseren og et utall fyrstedømmer og byer. Fra reformasjonstiden og frem mot år 1700 var brorparten av utenrikskontakten med disse nærområdene. Med Sverige korresponderte man på morsmålet. Tysk var dominerende i kontakten med det tyske riket. Korrespondanse med fyrster og byer ble fortsatt ført på tysk, og fra 1540-årene var det samme tilfelle når man skrev til keiseren. Tysk var nå også språket man brukte i kontakten med de russiske tsarere. Og da Nederland vokste frem og ble en viktig motpart på midten av 1600-tallet, brukte man tysk eller nederlandsk. Der latinen holdt stand gjennom 1500- og 1600-tallet, var i forbindelsen med Polen, England, Frankrike og Spania — og i et sjeldent tilfelle med Transilvania.

Sverige gjorde andre valg enn Danmark-Norge. I 1639 uttalte eksempelvis den svenske rikskansler Axel Oxenstierna i det svenske riksrådet at utenlandske brev som ikke var skrevet på latin, skulle besvares på svensk; slik slapp man å komme i underlegenhet (Tengström 1973, 56–57). Fortsatt i 1735, da fransk var dominerende, ble en traktat mellom Frankrike og Sverige satt opp både på fransk og latin. Det er to parallelle kolonner, latinsk tekst undertegnet av svenske forhandlere, fransk tekst undertegnet av de franske.

Den nylatinske tekstmengden med relevans for Norge er adskillig mer omfattende enn den bevarte middelalderlatinske, og nordmenns doktoravhandlinger ved utenlandske universiteter ble lagt frem på latin.

Petter Dass (Ekrem 1995, 76), Ludvig Holberg og islendingen Tormod Torfæus er eksempler på betydelige latinforfattere i Norge

(den norskfødte Holberg var mest aktiv i Danmark). Torfæus markerte seg særlig med sin store Norgeshistorie (1711, fire bind i kvartformat; Ekrem 1995, 81; Pétursson 1995, 113–114; norsk oversettelse Torfæus 2008–2014).

Latinen fortsatte å dominere vitenskapen frem til tidlig 1800-tall.¹⁶ Norge hadde ikke et eget universitet før i 1811, men latin hadde blomstret som akademisk språk i tidlig nytid og forble et skriftlig og muntlig kommunikasjonsspråk blant geistlige og utdannede. Fra domkapitlene fra tiden før og like etter reformasjonen er det en ubrutt tradisjon for latinbruk frem til grunnleggelsen av universitetet i Christiania, som tilbød forelesninger på latin frem til 1840-årene, og den muntlige latinbeherskelsen kunne være imponerende (Morgenstjerne 1911, 52). Fortsatt i første halvdel av 1800-tallet beholdt latin en fast grep om skole og universitet (Karlsen, under utg. 2017). Ved universitetet ble undervisningen holdt dels på norsk, dels på latin. Men kravene i latin til examen artium ble lempet på i 1826, noe som fikk konsekvenser på sikt for bruk av språket til universitetseksamener. I 1845 ble latintvangen for doktoravhandlinger opphevet, mens universitetsprogrammene var på latin frem til 1846 (Morgenstjerne 1911, 393–401). Det første innebar en svekkelse av latinens stilling som vitenskapsspråk på sikt, og antallet vitenskape-

.....

16 Et inntrykk av latinens dominans over folkespråkene får man i Östlund & Örneholm (2013), som gir en oversikt (på latin!) over antallet dissertasjoner på latin versus folkespråk ved svenske (herunder Åbo) universiteter i perioden 1600–1855. Latinen dominerer fullstendig på 1600-tallet (med unntak av noen ytterst få dissertasjoner på gresk og hebraisk i Uppsala). Først i 1750- og 1760-årene gir svenske dissertasjoner utslag på 2–3 prosent i Uppsala. I Lund er det 17 prosent folkespråk i 1760-årene, men synker så igjen.

lige bidrag på latin sank. I orientalske filologier ble latin benyttet til ut på 1900-tallet.¹⁷

Dette kapittelet har beskrevet den sterke kontinuiteten fra middelalderens latinbruk gjennom den etterreformatoriske æra, via katedralskolene frem til den tidlige fasen av universitetet i Christiania på 1800-tallet. Denne tradisjonen brytes gradvis i løpet av 1800-tallet når latinen drives fra skanse til skanse. Når bruddet kommer, er det brutalt, og latinen er nå mer marginalisert i Norge enn i andre europeiske land.

17 For eksempel gav J.P. Broch (1819–1886) ut et arabisk verk om grammatikk med latinsk innledning (Broch 1859), og hans elev Alexander Seippel (1851–1938) utgav i tiden 1896–1920 de arabiske kildene til normannernes historie med latinsk innledning og kommentar.

- ARNOLD, THOMAS. 1885. *Symeonis monachi opera omnia 2: Historia regum*. Rerum Britannicarum medii ævi scriptores. London: Longmans.
- BAGGE, SVERRE. 2002. *Da boken kom til Norge 1000–1537*. Norsk idéhistorie 1. Oslo: Aschehoug.
- BERG, IVAR. 2013. *Eit seinmellomalderleg skrivemiljø: Nidaros erkesete 1458–1537*. Doktoravhandling, NTNU i Trondheim.
- BERG, IVAR. 2016. Ei boksamling frå reformasjonstida og norsk litterær kultur i seinmellomalderen. *Maal og Minne* 2016 1: 1–34.
- BERULFSEN, BJARNE. 1948. *Kulturtradisjon fra en storhetstid. En kulturhistorisk studie på grunnlag av den private brevlitteratur i første halvdel av det 14. hundreår*. Oslo: Gyldendal.
- BROCH, JENS PETTER. 1859. *al-Mufaṣṣal: opus de re grammatica Arabicum. Auctore Abu'l-Ḳāsim Maḥmūd bin 'Omar Zamaḥṣario, ad fidem codicum manu scriptorum edidit J. P. Broch, breviter præfatus est C. A. Holmboe*. Christiania.
- BYERLY, BENJAMIN F. & CATHERINE RIDDER BYERLY, RED. 1977. *Records of the wardrobe and household 1285–1286*. London: Her Majesty's Stationery Office.
- DD. 1938–. *Diplomatarium Danicum*. Fire rekker trykte bind. Diplomer fra rundt 1400 elektronisk: <http://diplomatarium.dk>.
- DN. 1847–2012. *Diplomatarium Norvegicum* 1–23. Christiania/Oslo: Riksarkivet.
- EDWARDS, OWAIN TUDOR. 2013. Medieval music manuscripts in Nasjonalbiblioteket (the National Library, Oslo). I *Latin manuscripts of medieval Norway. Studies in memory of Lilli Gjertløw*. Nota Bene. Studies from the National Library of Norway 5, red. Espen Karlsen, 337–360. Oslo: Novus Press.
- EKREM, INGER. 1992. *Halvard Gunnarsson. Norges kongekronike. Med innledning*,

oversettelse og noter ved Inger Ekrem. Oslo: Universitetsforlaget.

EKREM, INGER. 1995. Norway. I *A history of Nordic Neo-Latin literature*, red. Minna Skafta Jensen, 66–95. Odense: Odense University Press.

FINNE-GRØNN, S. H. 1918. *Geistlig edsprotokoll for Oslo og Hamar stifter 1601–1730*. Utgitt av Riksarkivet ved S.H. Finne-Grønn. Kristiania: Jacob Dybwad.

FÆHN, HELGE. 1994. *Gudstjenestelivet i Den norske kirke*, 2. utgave. Oslo: Universitetsforlaget.

GAMESON, RICHARD. 2006. The medieval library. I *The Cambridge history of libraries in Britain and Ireland. Volume I to 1640*, red. Elisabeth Leedham-Green og Teresa Webber, 13–50. Cambridge: Cambridge University Press.

GJERLØW, LILLI. 1986. The Breviarium and the Missale Nidrosiense (1519). I *From script to book: A symposium*, red. Hans Bekker-Nielsen, Marianne Børch og Hans Algot Sørensen, 50–77. Odense: Odense University Press.

GJERLØW, LILLI., RED. Under forberedelse. *Pontificalia Nidrosiensis ecclesiae, Horae P.A. Munch et fragmenta liturgica selecta*. Libri liturgici provinciae Nidrosiensis medii aevi 4. Under forberedelse av Espen Karlsen. Oslo: Riksarkivet.

GRÍMSDÓTTIR, GUÐRÚN ÁSA, RED. 1998. Árna saga biskups. Lárentíus saga biskups. Söguþáttur Jóns Halldórssonar biskups. Biskupa ættir. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag.

HAMRE, LARS. 1986. Jon Simonsson, jurist og humanist, tradisjonsformidlar og sambandsledd mellom gammal og ny tid. I *Peder Claussøn Friis. Samtid og miljø på Agder*, red. Hans Try, 77–125. Kristiansand: Agder distriktshøgskole.

HELANDER, HANS. 2005. Language contacts outside Scandinavia V: Loans from Latin and Greek. I *The Nordic languages. An international handbook of the history of*

- the Nordic Germanic languages*, vol. 2, red. Oskar Bandle mfl. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft, 22:2), 2086–2095. Berlin: De Gruyter.
- IMSEN, STEINAR OG HARALD WINGE. 1999. *Norsk historisk leksikon*. Oslo: Cappelen Akademisk.
- JOHANNESSEN, KNUT, OLE KOLSRUD OG DAG MANGSET. 1992. *Håndbok for Riksarkivet*. Oslo: ad Notam Gyldendal.
- JOHNSEN, OSCAR ALBERT. 1908. Norske geistliges og kirkelige institutioners bogsamlinger i den senere middelalder. I *Sproglige og historiske afhandlinger viede Sophus Bugges minde*, 73–96. Kristiania: Aschehoug.
- JØRGENSEN, TORSTEIN OG GASTONE SALETNICH. 2004. *Synder og pavemakt. Botsbrev fra den Norske kirkeprovins og Suderøyene til pavestolen 1438–1531*. Stavanger: Misjonshøgskolens forlag.
- KARLSEN, ESPEN. 2003. Katalogisering av latinske membranfragmenter som forskningsprosjekt: Del 2. I *Arkivverkets forskningsseminar Gardermoen 2003*. Rapporter og retningslinjer 16, 58–88. Oslo: Riksarkivaren.
- KARLSEN, ESPEN, RED. 2013A. *Latin manuscripts of medieval Norway. Studies in memory of Lilli Gjerløw*. Nota Bene. Studies from the National Library of Norway 5. Oslo: Novus Press.
- KARLSEN, ESPEN. 2013B. Introduction. I *Latin manuscripts of medieval Norway. Studies in memory of Lilli Gjerløw*, red. Espen Karlsen, 13–26. Oslo: Novus Press.
- KARLSEN, ESPEN. 2013C. Latin manuscripts of medieval Norway: survival and losses. I *Latin manuscripts of medieval Norway. Studies in memory of Lilli Gjerløw*, red. Espen Karlsen, 27–36. Oslo: Novus Press.
- KARLSEN, ESPEN. 2013D. Fragments of patristic and other ecclesiastical literature in Norway from c. 1100 until the Fifteenth Century. I *Latin manuscripts of medieval*

Norway. *Studies in memory of Lilli Gjøløw*, red. Espen Karlsen, 215–269. Oslo: Novus Press.

KARLSEN, ESPEN. 2017. Andre språk i Norge: latin og gresk. I *Norsk språkhistorie* 2. Oslo: Novus.

KRAGGERUD, EGIL. 2011. Om et storverk i nordisk latinistikk + ordet *superintendens*. *Klassisk forum* 36(1): 82–88.

LANGE, CHRISTIAN C.A. 1856. *De norske klostres historie i middelalderen*. Andre omarbejdede udgave. Christiania: Chr. Tønsbergs Forlag.

LAURSEN, L. OG CARL S. CHRISTIANSEN. 1907–1949. *Danmark-Norges traktater 1523–1750 med dertil hørende aktstykker*. 1–12. København: Gad.

LAUSTEN, MARTIN SCHWARZ. 1991. Københavns Universitet 1536–1588. I *Københavns Universitet 1479–1979 1: Almindelig historie 1479–1788*, red. S. Ellehøj, L. Krane og K. Hørby. København: Gads Forlag.

LINDBERG, BO. 1993. *Europa och latinet*. Stockholm: Natur och kultur.

MORGENSTIERNE, BREDO. 1911. Universitetet fra 1813 til 1911. I *Det kongelige Fredriks Universitet* 1, 1–401. Kristiania: Aschehoug.

MORTENSEN, LARS BOJE OG ELSE MUNDAL. 2003. Erkebispesetet i Nidaros – arnestad og verkstad for olavlitteraturen. I *Ecclesia Nidrosiensis 1153–1537. Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*, red. Steinar Imsen, 353–384. Trondheim: Tapir.

NICOLAYSEN, N. 1858. *Norske magasin. Skrifter og optegnelser angaaende Norge og forfattede efter refomationen*. Første bind. Christiania: Johan Dahls Forlagshandel.

NIELSEN, LAURITZ. 1919. *Dansk bibliografi 1482–1550 med særligt hensyn til dansk bogtrykkerkunsts historie*. København og Kristiania: Gyldendal.

PÉTURSSON, SIGURÐUR. 1995. Iceland. I *A history of Nordic Neo-Latin literature*, red. Minna Skafte Jensen, 96–128. Odense: Odense University Press.

RIAN, ØYSTEIN. 2014. *Sensuren i Danmark-Norge. Vilkårene for offentlige yrtringer 1536–1814*. Oslo: Universitetsforlaget.

RN. 1978–. *Regesta Norvegica 1–*. Oslo: Riksarkivet.

SEIPPEL, ALEXANDER. 1896–1928. *Rerum Normannicarum fontes Arabici*. Kristiania/Oslo: Brøgger.

SKAFTE JENSEN, MINNA, RED. 1995. *A history of Nordic Neo-Latin literature*. Odense: Odense University Press.

STORM, GUSTAV, RED. 1881. *Samlede skrifter af Peder Clausson Fris*. Kristiania: Brøgger.

TENGSTRÖM, EMIN. 1973. *Latinet i Sverige. En kulturhistorisk översikt*. Stockholm: Bonniers.

TORFÆUS, TORMOD. 1711. *Historia rerum Norvegicarum*. 1–4. Hafniae: Joachim Schmitgen.

TORFÆUS, TORMOD. 2006–2014. *Norges historie*. 1–7. Red. Torgrim Titlestad. Bergen: Eide/Fagbokforlaget.

VANDVIK, EIRIK. 1946. Latinen og Noreg i mellomalderen. I *Festskrift til Arne Bergsgård på -60årsdagen 18. april 1946*. Trondheim: s.n.

ÖSTLUND, KRISTER & URBAN ÖRNEHOLM. 2013. *De linguis dissertationum Academiarum Suecicarum annis 1600–1855 prelo mandatarum schediasma*. Uppsala: Uppsala Universitet.